

Višestruki razlozi atentata na vođu HSS-a Stjepana Radića 1928. godine

(U povodu obilježavanja 90-godišnjice atentata
u Narodnoj skupštini u Beogradu)

MIRA KOLAR-DIMITRIJEVIĆ

Draškovićeve 23

HR – 10 000 Zagreb

mira.kolar@zg.t-com.hr

Izvorni znanstveni rad

Original scientific paper

Primljeno / Received: 21. 8. 2018.

Prihvaćeno / Accepted: 18. 10. 2018.

U našoj historiografiji prevladava mišljenje da je atentat u Narodnoj skupštini 20. lipnja 1928. bio izvršen iz nacionalnog razloga, tj. zahtjeva poslanika iz Hrvatske da Hrvatska bude tretirana kao posebna jedinica, odnosno da joj se poštuju njena stečena prava za autonomijom. O smrti Stjepana Radića i događajima koji su posljedica atentata u Narodnoj skupštini pisali su mnogi - i političari i povjesničari - i gotovo su svi apostrofirali nacionalni karakter tog sukoba, ali analiza zbivanja pokazuje da je sukobljavanje srpskih radikala i Kluba Seljačko-demokratske koalicije imalo više uzroka među kojima gospodarski razlozi zauzimaju značajno mjesto.

Ključne riječi: Stjepan Radić, Svetozar Pribičević, atentat u Narodnoj skupštini 1928., Hrvatska seljačka stranka, Križevci

1.

Stjepan Radić (Trebarjevo Desno, 1871.- Zagreb, 8. kolovoza 1928.) životom i smrću obilježio je hrvatsku suvremenu povijest. On je jedini političar koji je, zanemarivši dugogodišnje neprijateljstvo sa Srbima, Svetozarom Pribičevićem¹ iz mladosti, našao 1927. i 1928. u radu Seljačko-demokratske koalicije formulu za suradnju hrvatskog i srpskog naroda na području Hrvatske. To je dalo sjajne rezultate u vrlo dobrim odlukama oblasnih skupština u Hrvatskoj, osobito na području gospodarstva i socijale.² Međutim sukobljavanje Seljač-

ko-demokratske koalicije kao skupštinske opozicije i srpskih radikala u Narodnoj skupštini u Beogradu došlo je u prvoj polovici 1928. takav obim da se je to odrazilo i u radu oblasnih skupština. Smrt dr. Đure Basaričeka i Pavla Radića pod hicima radikala Puniše Račića, te smrt Stjepana Radića 8. kolovoza od posljedica ranjavanja, dovela je zemlju u predrevolucionarno stanje i propuštena je velika šansa zajedničkog rada Srba i Hrvata na polju gospodarstva a u interesu oba naroda.

Ove godine navršava se 90 godina od atentata u Narodnoj skupštini u Beogradu. Mislim da nije loše podsjetiti na to što se dešava kada ponašanje poslanika izmakne kontroli. Atentat je dugo godina imao veliki utjecaj na buduće događaje i odnose, a mislim da djeluje i danas stvarajući nepovjerenje između dva susjedna naroda, koja su dobrim dijelom - zahvaljujući povijesti - prisiljena i da žive jedan s drugim i jedan kraj drugoga. Obilježavanje atentata ove je godine održano i na državnoj razini, a mislim da je vrijedno točno iskazati kako je došlo do atentata.

U suvremenoj historiografiji Hrvatske mnogi su pisali o atentatu, ali gotovo nitko nije istaknuo da su uzroci atentata, odnosno sukoba bili gospodarske priro-

¹ Svetozar Pribičević, (1875. – Prag, 1936.), vođa Hrvatsko-srpske koalicije od 1905., koja nakon 1918. ulazi u Davidovićeve Demokratsku stranku. Iako je 1914. osudio atentat na nadvojvodu Franju Ferdinanda (Srbobran, 28. VII. 1914.), on krajem 1918. zastupa najžešće jugoslavenski unitarizam da bi nakon što je izbačen iz beogradskih vlada obnovio prijateljstvo sa Stjepanom Radićem povežavši svoju Samostalnu demokratsku stranku s Hrvatskom seljačkom strankom u Seljačko-demokratsku koaliciju.

² Mira Kolar-Dimitrijević, Stjepan Radić i gospodarstvo. *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest FF Sveučilišta u Zagrebu*, 32–33, 1999–2000, str. 251–256.

de, tj. posljedica nastojanja Kluba Seljačko-demokratske koalicije da izbori ravnopravan položaj zemalja koje su Ujedinjenjem ušle u Jugoslaviju sa starim srpskim zemljama.³ Na moguće gospodarske uzroke atentata svratio je pažnju dr. Franko Mirošević utvrdivši da je Seljačko - demokratska koalicija na čelu sa svojim prvacima Stjepanom Radićem i Svetozarom Pribićevićem ušla u oštru borbu s radikalima razotkrivajući korupcionašku i neravnopravnu unutrašnju i vanjsku politiku vladajućih.⁴

Ovaj rad ima za cilj oživiti te davne događaje i ukazati na gospodarsku osnovicu najoštrijih sukoba koji su se iz Parlamenta prenosili među narode. Kombinacijom promatranja politike i gospodarstva dobio se i najbolji pregled i povezanost ovih faktora. Premda u ovom radu nisu iskorištene sve mogućnosti promatranja stanja privrede, odnosno poljoprivrede i politike na osnovi brojnog tiska, ipak se iz istupa pojedinih narodnih poslanika nazire sva žestokost sukoba koji je neminovno morao završiti fizičkim obračunom uslijed pasivnosti političara koji su predsjedavali Narodnom skupštinom, potvrđujući da se ubojite riječi vrlo lagano mogu pretvoriti u ubojite metke. Diplomacija i ima tu ulogu da to onemogućuje jer bune, revolucije i ratovi uništavaju narode.

Političke prilike u zemlji koje su dovele do atentata pokazuju da su uzroci tog sukoba bili jako duboki i da korijene treba tražiti u neriješenom hrvatskom pitanju. Ujedinjenje 1. prosinca 1918. proglašeno je jednostavnim i kratkom izjavom regenta Aleksandra Karađorđevića, a da s delegacijom od 26 političara iz Hrvatske i Bosne, koju je predvodio zubar dr. Ante Pavelić,⁵ nisu vođeni nikakvi pregovori. To jednostrano proglašenje o ujedinjenju Države Slovenaca, Hrvata i Srba s Kraljevinom Srbijom u Kraljevstvo Srba, Hrvata i Slovenaca nije nikada potvrđeno od Hrvatskog sabora koji se poslije studenog 1918. nije više nikada ni sastajao, i zato je od samog početka Ujedinjenje nosilo obilježje nelegalnosti. Na to je ukazivao Stjepan Radić, tražeći prije polaska u Beograd još 19. studenog 1918. da se ne ide u Beograd kao »guske u maglu«, jer da to neće

dobro završiti, budući da je poznavao političke prilike u našim krajevima ali i svjetsku političku i socijalnu povijest, doktoriravši na pariškoj Visokoj školi političkih i socijalnih znanosti. Analiza govora narodnih poslanika u Narodnoj skupštini 1928. pokazuje da se politička klima u Narodnoj skupštini pogoršavala već nekoliko mjeseci prije atentata i da su srpski poslanici osobito teško prihvatili Radićevo nastojanje da preko oblasti s hrvatskim stanovništvom stvori državu unutar države, tj. da izbori određenu autonomiju na području financija, školstva, zdravstva i gospodarstva, odnosno barem ono što je Hrvatska i Slavonija imala do 1918. u vremenu Austro-Ugarske Monarhije.

2.

Nakon što je Stjepan Radić priznao 1925. dinastiju Karađorđevića i izbacio iz imena svoje stranke pridjev »republikanski«, Radić je kao vođa druge najjače stranke u državi bio i ministar prosvjete od studenog 1925. do veljače 1927., te su se mnogi u zemlji ponadali da će se tenzije na raznim poljima života smiriti. Međutim, nakon što je Radić, nezadovoljan radom vlade, dao ostavku na ministarski položaj, okomio se, sada kao opozicija, još žestocije na radikale čiju politiku je bolje upoznao kao član vlade. On je do dolaska na ministarsku stolicu kao predsjednik Oblasnog odbora Zagrebačke oblasne skupštine, a u suradnji s drugim oblastima u kojima su Hrvati a i hrvatski Srbi imali većinu, htio formirati neke institucije koje su imale karakter države u državi. Sve te institucije, od Oblasne štedionice Zagrebačke oblasti pa do udruživanja općina na zdravstvenom, kulturnom i drugom polju, trebale su utjecati na poboljšanje položaja seljačkog puka. Međutim, rad tih institucija bio je sprečavan od nadležnih ministarstava, a to se nastavilo i kada je Radić postao član vlade. Iako je imao u vladi nekoliko svojih ministara, pa i Pavla Radića kao ministra agrarne reforme, činovnici radikalne opcije u ministarstvima otežavali su i sprečavali provođenje odluka u interesu hrvatskih oblasti, nastavlajući i dalje s favoriziranjem svojih institucija među kojima je bila i Agrarna banka, osnovana 1926., koja je davala povlaštene kredite samo svojim istomišljenicima. Već bolestan od šećerne bolesti, Stjepan Radić je često reagirao burno i nediplomatski, pa je njegovo djelovanje kao ministra postajalo sve teže. Sam je izjavio da je sakupio materijal za tužbu protiv 20 ministara te je i podnio neke tužbe sudu. Zajedno s Pribićevićem zaključio je da treba pristupiti izmjeni Vidovdanskog ustava, a na svoj 58. rođendan u Hrvatskom domu na Zrinjvcu izjavio je da zemlju treba podijeliti u tri do četiri oblasti koje bi se temeljile na gospodarskim, socijalnim, prosvjetnim i geografskim principima. Jedna bi

³ Ferdo Čulinović, *Jugoslavija između dva rata*, I, Zagreb, 1961.; Ljubo Boban, S. Radić - opus, utjecaji i dodiri, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, 22, 1989., str. 147–208.

⁴ Franko Mirošević, *Počelo je 1918. - Južna Dalmacija 1918.-1929.* Školska knjiga, Zagreb, 1992.; Marija Benić-Penava, F. Mirošević, *Dubrovnik i okolica tridesetih godina 20. stoljeća (Politički i gospodarski aspekti)*, (rukopis), Dubrovnik 2017., str. 16. O atentatu je pisao i Ivo Perić, *Stjepan Radić 1871.-1928.*, izd. Dom i svijet, Zagreb, 2003, str. 411–457, pa tu navodi i relevantnu literaturu i izvore.

⁵ Dr. Ante Pavelić, zubar (1860.–1938.), političar, koji je nakon smrti Mile Starčevića preuzeo vođenje te stranke prava. G. 1932. bio je imenovan senatorom te je očito bio renegat i sklon politikanstvu.

bila Jadransko-podunavska oblast u kojoj bi bili svi prečanski krajevi sa Crnom Gorom, ali bez Slovenije. Druga bi bila Srpsko-moravska oblast. Treća oblast bila bi Južna Srbija, a četvrta Slovenija. U Beogradu bi se vodila samo vanjska politika i neke zajedničke stvari, dok bi sve drugo trebalo prijeći na oblasti. Dakako da je ovaj prijedlog imao u sebi elemente konfederacije i da je izazvao žestoku kritiku srpskih radikala.⁶ Bilo je i previše loših odluka beogradske vlade za područje Hrvatske. Hrvatske zemlje su zapostavljane ne samo na području izgradnje željezničkih pruga već i u prosvjeti gdje se nastoje reducirati mnoge gimnazije, pa i broj nastavnika u Križevcima, s kojima je Stjepan Radić bio posebno vezan jer je Gospodarsko-poljoprivredna škola u Križevcima bila najstarija poljoprivredna škola na Balkanu. Ona je trebala obrazovati stručne učitelje koji bi podizali obrazovnu kulturu seljaka u obradi zemlje, budući da se i Radić zalagao za seljačku republiku.

U toj školi je školovan i Josip Predavec, desna ruka Stjepana Radića u poljoprivrednim pitanjima, koji se zalagao za realizaciju Radićeve ideje o povezivanju gospodskih institucija u hrvatskim oblastima.⁷ U Križevcima je svoju Golgotu prolazio i prof. Ljubomir Maštrović. On se rodio u Ninu 7. travnja 1893., ali mu je obitelj bila iz Hercegovine. Gimnaziju je završio u Zadru, a Sveučilište Franje Josipa u Zagrebu. Tu je bio predsjednik akademskog kluba »Kumičić« te, zajedno s Josipom Matasovićem, urednik lista *Mlada Hrvatska* 1913. i 1914. godine, a bio je i član Stranke prava. Do studenog 1918. bio je profesor u Šibeniku, a onda se pred Talijanima sklonio u Osijek i tu je organizirao anketu o književnom jeziku, te to objelodanio 1920. u knjizi *Književno jedinstvo Hrvata i Srba*. Dramatizirao je pripovijest *Mrtvi kapitali* Josipa Kozarca, a objavio je i roman *Tri dame* 1925. godine. Napisao je i više biografija u leksikonu *Zaslужni i znameniti Hrvati*. Bio je dobar govornik i nakon što se deklarirao kao Radićevac preko *Seljačke prosvjete*, Stjepan Radić ga je namjestio za profesora u Križevcima gdje je postao i gradonačelnik. Ubrzo je došao u sukob s velikim županom te je suspendiran iz službe. Tada ga vodstvo HSS-a postavlja za predsjednika Oblasnog odbora Osječke oblasne skupštine kako bi se laganije koordinirao rad tih dviju oblasti. On je u Valpovu bio izabran za narodnog posla-

nika 1927. godine, a 1928. djeluje u Parlamentu kao član Radićevega kluba, prepoznatljiv po vrlo dobrim govorima.⁸ Poslije se javlja kao urednik *Doma* te je bio sklon pregovorima s vladom.⁹

U Križevcima je kao istaknuti Radićevac djelovao i Franjo Petrović, koji je vodio posebnu brigu o stočarstvu te je nabavio prve simentalske krave i bio inicijator mnogih gospodarski važnih akcija u križevačkom kraju. Petrović je do 1926. surađivao s Maštrovićem, provodeći brojne direktive koje su dolazile od vodstva HSS-a i Radića.¹⁰ Radić je mnogo pažnje posvećivao Križevcima još od 1903. i bio je vrlo ljut kada je 1922. godine križevački liječnik i književnik Karlo Häusler istupio iz stranke, što je izazvalo negodovanje brojnih seljaka u Srijemu koji su ga izabrali za narodnog poslanika.¹¹

I brat Stjepana Radića, profesor Ante Radić, koji je umro već početkom 1919. godine, bio je zainteresiran za Križevce. Još prije Prvoga svjetskog rata kritizirao je rad Ratarnice i Gospodarske škole zbog prevelikog usmjeravanja na teoriju i zapostavljanja praktičnog rada, držeći da iz tog razloga iz škole izlaze gospodarski referenti za kotarske urede, a ne praktični gospodari i savjetodavci seljacima u poljoprivrednom radu. Drugi brat Stjepana Radića je radio kao željezničar te je smrtno stradao na križevačkom kolodvoru pri manipulaciji s vagonima. A i 1903. je imala jedan od svojih važnijih centara u Križevcima. Sve je to pretvorilo Križevce u jedno snažno uporište HSS-a što je još više ojačalo poslije atentata, te su HSS-ovski političari Križevaca imali dosta važnu ulogu u povijesti HSS-a, a to su posvjedočili i 2015. godine kada su objavili posebni Zbornik radova u povodu 110 godina Hrvatske seljačke stranke. Zanimljivo je da niti jedan autor nije detaljnije obradio zbivanja u Narodnoj skupštini u vrijeme atentata. U tom zborniku Ivan Peklić i drugi opisuju rad HSS-a u Križevcima, te Peklić navodi kako su Ivan Granda,¹² također ranjen u atentatu, te Franjo Petrović

⁶ Hrvoje Matković, *Povijest Hrvatske seljačke stranke*, Izd. Pa-
vičić, Zagreb, 1999, str. 248.

⁷ Josip Predavec, (Rugvica kraj Dugog Sela, 2. VII. 1884. –
Dugo Selo, 14. VII. 1933.). S. Radić ga je uputio na školovanje
u češki Tabor, a onda i na putovanje u Dansku odakle je do-
nio saznanje o naprednom mljekarstvu i gospodarenju. Bio je
potpredsjednik HSS-a u vrijeme atentata, a zbog pokušaja da
održi gospodarske institucije Radićeve stranke bio je osuđen
na trogodišnju robiju te potom i ubijen.

⁸ Ivan Peklić, Ljubomir Maštrović 1893.–1962., *Podravina*,
4/2005, br. 7, str. 131–155.

⁹ Ljubomir Maštrović, *Službene novine Osječke oblasti*, br. 7-8,
15. XII. 1928., str. 57; Autor je radova: Maštrović, Hrvatska
politika od 20. VI. 1928. do danas, *Dom*, br. 34, 21.VIII, 1935.
do br. 30, 24. VII. 1939.

¹⁰ Historijski arhiv u Zagrebu, Opatička ul. (Dalje HAZ), Zbirka
Radić, fasc., 904, dok. 16 i 17, od 11. V. 1926.,

¹¹ HAZ, Zbirka Radić, dok. 578 i br. 679 - protest iz Nikinaca
1922. godine. Liječnik ali i književnik Karlo Häusler bio je
izabran u ustavotvornu skupštinu 29. studenog 1920. u Sri-
jenskoj županiji zajedno s dr. Lujom Kežmanom, urednikom
Slobodnog doma u Zagrebu i povjesničarom dr. Rudolfom
Horvatom, po čl. 14 izbornog zakona među zamjenicima su
bili dr. Đuro Basariček i dr. Juraj Krnjević.

¹² Ivan Granda (Šašincev kod Sv. Ivana Zeline – Zagreb, 31.
III. 1959.) postao je član HSS-a privučen gospodarskim za-
mislama braće Radić. Osnivao je zadrugu i bio vrlo aktivan u

1938. godine potpisali Križevačku rezoluciju, koja započinje konstatacijom da je Stjepan Radić učio »...da je seljačko gospodarstvo temelj svakoj privredi i svakom gospodarskom i kulturnom napretku naroda.«¹³ Simpatije i podrška radu HSS-a odvijale su se u vrijeme atentata i kroz djelovanje prof. Ante Neimarevića koji je održao brojna predavanja o hrvatskoj povijesti ali i o politici HSS-a u Križevcima i okolnim selima.¹⁴ To se nastavilo i poslije atentata kada vodeću ulogu u zagrebačkom Oblasnom odboru Oblasne skupštine preuzima Josip Predavec iz Dugog Sela,¹⁵ vodeći akciju za osnivanje oblasne gospodarske Učiteljske škole u Križevcima. Na primjeru nepodržavanja najstarije gospodarske škole na Balkanu, koja je osnovana još 1860. godine, željelo se pokazati da režim u Beogradu ne podržava gospodarski napredak Zagrebačke oblasti, iako istovremeno otvara brojne poljoprivredne škole po čitavoj državi. Oblasni odbor pod predsjedanjem Predavca sastao se 12. rujna 1928. isključivo radi osnivanja Oblasne gospodarske učiteljske škole u Križevcima.¹⁶ Privremena uredba o školi detaljno je analizirana i izglasana na sjednici Oblasnog odbora 14. rujna 1928. pod t. 3.¹⁷ Odbor je 12. listopada 1928. jednoglasno zaključio da se prihvati prijedlog predsjednika Odbora za narodnu prosvjetu Rudolfa Hercega o traženju prava javnosti za Oblasnu učiteljsku školu u Križevcima.¹⁸ U međuvremenu je veliki župan, pozivom na čl. 66 Zakona o oblasnoj i sreskoj samoupravi, zadržao od proglašenja Privremenu uredbu u osnivanju Oblasne učiteljske škole u Križevcima koja je donesena 14. rujna 1928. godine. Zatim je Oblasni odbor na sjednici 16. listopada 1928. zaključio da dr. Ernest Spiess, predsjednik Odbora za samoupravnu administraciju, podnese priziv na Državni

savjet u Beogradu.¹⁹ Zbog svih tih razloga Križevci su podržavali politiku HSS-a. Zapostavljanje ovog starog županijskog grada iz vremena mađarske dominacije nastavilo se i u međuratnom razdoblju i tek se danas ponešto ispravlja ta nepravda.

Zapostavljanje u mnogim područjima života u odnosu na istočne dijelove zemlje, osjetili su i srpski seljaci u Hrvatskoj pa i na području Banovine koja je bila zavičaj Svetozara Pribićevića i on se je kao srpski demokrat počeo približavati Radiću, zaboravivši svoje napade na Radića do 1925. godine. Konačno su u jesen 1927. ova dva, nekoć ljuta protivnika stvorila Seljačko-demokratsku koaliciju te su nakon izbora za parlament 11. rujna 1927. zajednički počeli voditi borbu za uravnoteženije odnose u zemlji jer je radikalska vlada Velje Vukičevića svojim koruptivnim postupcima i pojačanom eksploatacijom prečanskih krajeva izazivala sve više negodovanja i kod Srba u Hrvatskoj koji su dijelili sudbinu s ostalim stanovništvom. Hrvatska i Slavonija, koje su nakon završetka rata materijalno mnogo pomogle u obnavljanju a i izgradnji Beograda kao političkog središta zemlje na Dunavu, sada sve više osjećaju zapostavljenost u državnom proračunu, te se i željeznička politika i plovidba Dunavom vodi isključivo u korist uže Srbije, koja sve češće Srijem, a osobito grad Zemun, smatra dijelom Srbije, s obzirom na odlazak mnogih Nijemaca i Mađara iz tog područja i naseljavanja srpskog stanovništva. Smanjuje se uloga vukovarske luke u korist Bačke Palanke, a Sava i Drava se po Zakonu o Dunavu iz 1921. godine isključuju iz međunarodnog prometa kao međunarodne plovne rijeke čime je izbrisana važnost ovih rijeka za Hrvatsku kao podunavske zemlje. Srbizacija Slavonije i Srijema provodi se i kroz agrarnu politiku, odnosno naseljavanja solunskih dobrovoljaca i srpskih kolonista iz pasivnih krajeva u Slavoniju i Srijem, a primjera ovakvog neravnopravnog ponašanja ima dosta.

Oko 1925. godine, nakon što je Stjepan Radić priznao Monarhiju i odrekao se republikanstva, činilo se da je nastupila nova etapa u političkim odnosima vodećih stranaka. Međutim, Radić nije dugo bio ministar prosvjete jer je svojim odlukama nastojao unaprijediti školstvo i uravnotežiti kulturnu i prosvjetnu politiku u čitavoj zemlji. Učiteljska škola u Križevcima smatrala se glavnim reformatorom osnovnoškolske nastave u Hrvatskoj, odnosno »nove škole« iz koje je izašao i Mate Lovrak.

No često mijenjanje vlada, a i ono što se dešavalo u Narodnoj skupštini, bilo je uznemiravajuće, osobito kada je na snagu stupio Zakon o osnivanju oblasnih

institucijama koje je osnivao HSS. G. 1925 i 1927. biran je za narodnog poslanika u Narodnu skupštinu na listi HSS-a i bio ranjen u ruku u atentatu. Kasnije je bio aktivan u Seljačkoj slozi. Potkraj 1930. razilazi se s Mačekom te surađuje s partizanima (Suzana Leček, Grandža, *Hrvatski biografski leksikon*, sv. 5, str. 127).

¹³ Ivan Peklić, Hrvatska seljačka stranka u križevačkom kraju od petosvibanjskih izbora do početka Drugoga svjetskog rata, u: *110 godina Hrvatske seljačke stranke, Zbornik radova*, Izd. Matice Hrvatske, Povijesnog društva Križevci i Zaklade braće Radić, Zagreb, 2015., str. 270.

¹⁴ M. Kolar-Dimitrijević, Djelovanje povjesničara Ante Neimarevića u Križevcima i okolici u razdoblju od 1927. do 1929. godine, *Cris*, god. 9, 2007., br. 1, str. 45–56.

¹⁵ M. Kolar-Dimitrijević, Pokušaj osnivanja Oblasne gospodarske učiteljske škole u Križevcima 1928. godine, *Anali za povijest odgoja*, Vol. 8, Zagreb, 2009., str. 35–62.

¹⁶ HDA, ZO, kut. 4, br. 675 Prs 1928. Zapisnik 12. 9. 1928. t. 26.

¹⁷ HDA, Zagrebačka oblast, kut. 4. - Uredba o oblasnom učiteljskom zavodu u Križevcima.

¹⁸ HDA, ZO, kut. 4, br. 679 Prs 1928. - Zapisnik oblasnog odbora 12. X. 1928. Taj je prijedlog podnesen na sjednici već 9. listopada pod točkom 26, a sada je jednoglasno izglasano.

¹⁹ HDA, ZO, kut. 4, br. 589 Prs 1928. - Zapisnik odbora 16. X. 1928., t. 27. spis br. 31432.

skupština koje su iskazale različite interese. Na pogoršanje odnosa u Narodnoj skupštini, izabranoj 11. rujna 1927. godine, prvi je poslije Drugoga svjetskog rata upozorio profesor Pravnog fakulteta u Zagrebu dr. Ferdo Čulinović već 1961. godine u svojem najvažnijem djelu *Jugoslavija između dva rata*, a koje nam dozvoljava da između redova iščitamo nemogućnost jugoslavenske države da provodi demokratski parlamentarizam. Čulinović je na 50 stranica svoje monografije detaljno opisao kakva je politička klima vladala u Narodnoj skupštini, a onda je to 1999. nešto sažetije iznio dr. Hrvoje Matković u svojoj monografiji o Hrvatskoj seljačkoj stranci.²⁰ Poslanik Ivan Krajač iz Senja je 4. studenog 1927. zatražio da Skupština donese Zakon o neposrednim porezima, kritizirajući najavu ministra financija dr. Bogdana Markovića u beogradskim novinama *Politika*. Istaknuo je da je porezna nejednakost u zemlji ogromna, te da je Hrvatska opterećena po glavi sa 702 dinara poreza godišnje, što je manje od Slovenije koja mora plaćati 1046 dinara, a Vojvodina čak 1118 dinara po glavi, ali je Srbija sa Crnom Gorom morala platiti po glavi svega 407 dinara, Bosna i Hercegovina oko 557 dinara, a Dalmacija samo 349 dinara. Čuvši ove brojke, Stjepan Radić je u Narodnoj skupštini uzviknuo: »To je kultura! Pljačka! Razbojnici, Hajduci, i vi ste na vladi!« Krajač je, kao najjači financijski stručnjak u Oblasnom odboru Zagrebačke oblasne skupštine, napao namjeru vlade da snizi poreze u Srbiji a povisi one u prečanskim krajevima, iako su neki od njih, kao na primjer stanovnici u Primorsko-krajiškoj oblasti, jednako siromašni kao i narod u Hercegovini.²¹

Nakon toga nastao je u Narodnoj skupštini veliki nered i Stjepan Radić je više puta dobio radikalskoj većini da »pljačka narod,« a onda su to više puta rekli i neki poslanici Radićeve stranke. Predsjednik skupštine dr. Ninko Perić je zaprijetio Radiću isključenjem sa Skupštine, ali je u obranu Radiću istupio Svetozar Pribićević, rekavši Periću neka »pazi što radi,« što su mu očito radikali jako zamjerali i to iskazali progonom Pribićevića u vrijeme diktature. Pribićević je morao potražiti utočište u Francuskoj i u Čehoslovačkoj te je u Pragu i umro 1936. godine. Prema *Stenografskim beleškama Narodne skupštine* radikalski ministar pošta Vlajko Kocić zaprijetio je Radiću batinama pa je nakon uvreda s obje strane dr. Sekula Drljević proročanski najavio da će u Skupštini »...biti krvi! ako se tako nastavi.« Socijaldemokratski zastupnik iz Hrvatske Juraj Demetrović, kasnije renegat, vrlo je jednostavno iskazao problem

rekavši da ministar financija neće izjednačiti prečanske krajeve sa Srbijom.²²

Iako Zakon o neposrednim porezima nije tada izglasan jer su se sjednice u Narodnoj skupštini u idućih pola godine održavale pod velikom napetošću, zajednički istup Radića i Pribićevića uznemirio je srpske radikale. Oni su osjetili da bi Seljačko-demokratska koalicija Radić-Pribićević mogla pobijediti na sljedećim izborima te da bi se država mogla srediti kao demokratski uravnotežena država bez hegemonije srpskih radikala nad drugim strankama i narodima, čime bi nestala i radikalska financijska premoć i razne mogućnosti gospodarskih malverzacija. Treba posebno naglasiti konstantu u Radićevom djelovanju poslije 1918. godine. Radić je, naime, smatrao gospodarstvo najvažnijim resorom u vladi. On je u studenom 1918. trebao postati pročelnik za financije Središnjeg narodnog vijeća u Državi Slovenaca, Hrvata i Srba. No zbog svojih republikanskih i antimonarhističkih stavova postao je srpskim demokratima nepodesan za tu funkciju te je u vrijeme odlaska delegacija Narodnog vijeća u Beograd morao pobjeći u Prag jer mu se prijetilo smrću. Kada je čin ujedinjenja bio dovršen i Kraljevstvo Srba, Hrvata i Slovenaca 1. prosinca 1918. postalo stvarnost, Radić se vratio u zemlju da bi potom bio zatvoren zbog svojih stavova. U zatvoru je proveo dvije i pol godine. U međuvremenu su nestale Hrvatska, Slavonija i Dalmacija kao pokrajine i zamijenile su ih oblasti po francuskom uzoru. Stjepan Radić je, kao francuski doktorant, ubrzo uočio da Zakon o oblastima iz 1922. daje mogućnost da se i oblasti poput francuskih departmana povezuju radi ostvarivanja zajedničkih interesa. Naime, Radić je uvijek smatrao slogu i povezivanje snažnim faktorom naše politike. Osmislio je udruživanje pojedinih resora u oblasti, te je to i pokušao realizirati kao predsjednik Oblasnog odbora Zagrebačke oblasne skupštine. Međutim, to je mjesto morao napustiti u rujnu 1927. kada je izabran za narodnog poslanika u Narodnoj skupštini. No, ono što je Radić osmislio za oblasti, promijenilo je i Svetozara Pribićevića. Pribićević je shvatio da Hrvati i Srbi u Hrvatskoj imaju zajedničke interese te je u jesen 1927. stvorena Seljačko-demokratska koalicija koja je bila opozicija prema režimskoj vladi i koja se zalagala za gospodarske reforme i uravnoteženi razvoj zemlje bez hegemonije jednog naroda nad drugim. Kao partneri u Seljačko-demokratskoj koaliciji Stjepan Radić i Svetozar Pribićević željeli su izboriti bolji život za svoje članove - hrvatske i srpske seljake i one koje je hrvatski seljački književnik Mihovil Pavlek Miškina zvao poštenom inteligencijom, te je upravo ovo zajed-

²⁰ Matković, *Povijest*, str. 250–255.

²¹ Čulinović, *Jugoslavija između dva rata*, I, str. 508–509; M. Kolar-Dimitrijević, O Ivanu Krajaču i njegovom gospodarskom radu, *Acta historico-oconomica*, 21, 1994., str. 103–116.

²² *Stenografske beleške Narodne skupštine, redovan saziv za 1927/28*, knjiga I, str. 119.

ničko djelovanje, privlačilo i seljaštvo izvan Hrvatske što je bila opasnost koju su radikali željeli otkloniti sprečavajući svim načinima djelovanje oblasnih skupština ne prosljedivši im obećana financijska sredstva.

Svaka sjednica Narodne skupština 1928. godine bila je sve teža i teža, a opozicija predvođena Radićem i Pribićevićem bila je sve glasnija te su se radikali sve više bojali da će izgubiti vlast.

3.

Radićevo i Pribićevićevo djelovanje u Narodnoj skupštini u prvoj polovici 1928. godine vrlo je oštro i umjesto uglađenog diplomatskog jezika sve se više čuju uvrjedljive riječi, s jedne i s druge strane.

Međutim, čitatelji novina teško su mogli pratiti prave uzroke ovog sukobljavanja. Mnogi nisu mogli razumjeti ni kako se Stjepan Radić odrekao republike, proglašavali su ga prevrtljivcem koji teži za vlašću kao i drugi. Radikali su osobito teško prihvatili da je Svetozar Pribićević, nekoć najveći pristaša centralizacije zemlje, sada stupio u savez s Radićem te je 20. studenog 1927. u Zagrebu sklopio sporazum o Seljačko-demokratskoj koaliciji koja je za krajnji cilj imala restrukturiranje države na ravnopravnom odnosu naroda.

Uzalud Radić i Pribićević objašnjavaju da bi ovaj sporazum u duhu demokracije, parlamentarizma i ravnopravnosti mogao poboljšati položaj naroda na području Hrvatske i da poslanici ovih stranaka neće ući u vladu. Dvor je raznim sredstvima pokušao utjecati na slamanje ove koalicije. Ona je bila čvrsta i 21. siječnja 1928. kada je koalicija objavila da je otvorena i drugim strankama i grupama koje žele poboljšati demokraciju i unaprijediti rad u Narodnoj skupštini te da će nastupati vrlo oštro u interesu čitave države, pa i Makedonije.²³ Radić čvrsto ustrajava na jedinstvu Koalicije.

Odnosi su se još više pogoršali kada je Vukičević 23. veljače 1928. godine sastavio svoju drugu vladu koja je vodila istu politiku kao i prva. U novoj vladi je predsjednik Slovenske ljudske stranke dr. Anton Korošec imao položaj ministra unutrašnjih poslova, a vladu su podržali i Davidović, koji je nekoć s Pribićevićem bio vođa Demokratske stranke, i Mehmed Spaho iz Muslimanske stranke.

Odmah nakon uspostave nove vlade Korošec je počeo progoniti političke protivnike, premještajući ih u zabitna mjesta, ako su bili državni činovnici, a mnogi ljudi u Hrvatskoj zatvarani su i zbog ne vješanja zastave

prigodom narodnih blagdana ili zbog nekog sličnog prekršaja. Poslanik Sava Kosanović²⁴ iz Samostalne demokratske stranke razotkrio je strašne prilike u beogradskoj Glavnjači, a Radić je upozorio na nezadovoljstvo koje vlada u prečanskim krajevima i da su nasilja žandara vrlo česta.²⁵ Sjednica je u Narodnoj skupštini prekinuta 3. ožujka 1928. kada je Ivan Pernar²⁶ jednog radikala nazvao »žandarom« - u Skupštini je izbila tučnjava, a Radić je izjavio da bi dobio bokserom u glavu da to nije spriječio jedan zastupnik frankovac.²⁷ Na sjednici 5. ožujka već se spominjala potreba uspostave »generalske vlade«, a pitanje istrage stanja u Glavnjači bilo je skinuto s dnevnog reda bez obrazloženja.

4.

Pomoć pasivnim krajevima. Pitanje tko će slati hranu u pasivne krajeve uz financijsku pomoć države bilo je predmet velikog sukoba između srpskih radikala na vlasti i Seljačko-demokratske koalicije u Narodnoj skupštini. Naime, u Hrvatskoj su kroz agrarnu reformu gotovo nestali veliki posjedi koji su mogli dati veće količine tržnih viškova, ali je i velik broj sitnih seljaka imao velikih problema s plasmanom svoje robe. U Srbiji agrarna reforma nije uopće provedena pa su stvoreni veći posjedi u rukama radikala koje je država pomagala na razne načine.

Godine 1927. došlo je u južnim dijelovima države do velike suše koju je pratila glad. Narodna zaštita na čelu s Josipom Šilovićem ponovno dovodi u Hrvatsku velik broj gladne djece, nastavljajući tako ono što je prestalo 1919. godine, kada su djeca koja su došla u Hrvatsku tijekom Prvoga svjetskog rata većinom vraćena u svoj zavičaj, izuzev istarske djece. Suša 1927. bila je katastrofalna. Država nije nikako mogla uravnotežiti svoje financije zbog strukture u kojoj su gradovi, općine, pa i oblasti svaka vukle na svoju stranu, tražeći ono

²³ Čulinović, Jugoslavija između dva rata, I, str. 515 - Objava u *Novostima*, Beograd, br. 22, 22. I. 1928., str. 3.

²⁴ Sava Kosanović, (Plaški, 1894. – Beograd, 1956.), pravnik i političar koji se zalagao za ostvarenje ciljeva Seljačko-demokratske koalicije. No ušao je u Simovićevu vladu 1941. pa je bio i član emigrantske vlade u Londonu, da bi kasnije prešao u opoziciju, te je u Šubašićevoj vladi 1944. i kasnije u Titovoj bio ministar. Objavio je djelo *Jugoslavija je bila osuđena na smrt*, Zagreb, 1984.

²⁵ Čulinović, Jugoslavija između dva rata, I, str. 515.

²⁶ Ivan Pernar, (Marija Gorica, 3. XI. 1889. – New York, 2. IV. 1967.). Bio je odvjetnik i kao član HSS-a izabran je za poslanika. Ranjen, preživio je atentat da bi bio zatvoren od ustaša radi sumnje da je sudjelovao u Vokićevom puču. G. 1945. odlazi u emigraciju.

²⁷ Čulinović, Jugoslavija između dva rata, I, str. 518. Bio je to dr. Ante Pavelić, pravnik, poglavnik za vrijeme Nezavisne države Hrvatske.

što im država nije mogla dati. Političke stranke su bile vrlo agresivne te su pružale otpor u Parlamentu svim prijedlozima radikala koji su donosili odluke u svoju korist a situacija se nije mijenjala ni nakon uspostavljanja novih vlada, jer su u svima radikali imali vodeća ministarstva i glavnu ulogu. Uzalud opozicijske stranke smatraju da će se promjenom vlade nešto izmijeniti. Čak su i u ministarstvima koja su bila u rukama opozicije činovnici bili takvi da su provodili Pašićevu politiku i nakon njegove smrti, samo što je to sada rađeno otvorenije i zato izloženije. Uzalud se i Stjepan Radić nada da će utjecati na promjenu ponašanja kroz diskusije i razgovore, a onda i zbog onog što se radilo u Zagrebačkoj, Osječkoj, Primorsko-krajiškoj oblasti i Splitskoj oblasti gdje je došlo do zajedničke akcije Hrvata i Srba u Seljačko-demokratskoj koaliciji i drugdje gdje su se javljali zajednički interesi. Na temelju Zakona o oblasnoj upravi dolazi do povezivanja oblasti na osnovi zajedničkog interesa, pa je Radić počeo raditi na stvaranju financijske banke, uzdruženih zdravstvenih općina, turističkih zajednica i poljoprivrednih zadruga u čemu je imao velikih uspjeh osobito kada je za to pridobio i Svetozara Pribičevića koji je spoznao da bi realizacija Radićevih zamisli mogla poboljšati život svih seljaka u Hrvatskoj, Slavoniji pa i Dalmaciji. Nacionalni interes je uzmaknuo pred gospodarskim interesom, stoga Radić i Pribičević 1927. godine zajednički obilaze Dalmaciju gdje ih narod prima s oduševljenjem, smatrajući da je Seljačko-demokratska koalicija rješenje za nagomilane probleme naroda.²⁸

To je osobito došlo do izražaja prigodom nadmetanja tko će slati gladnom stanovništvu juga hranu koju će plaćati država. Kao snabdjevači javljaju se solunski dobrovoljci i srpski veleposjednici na jednoj i Hrvatska seljačka stranka na drugoj strani. Naime, zbog skupoće dinara pa i nesolidnih postupaka carinskih organa kao i pojave ruskog i kanadskog žita, izvoz žitarica i brašna posve je zapeo te su i mali i srednji poljoprivrednici i mlinovi došli u veliku krizu. Srednja Europa postala je nesiguran partner i zbog nesigurnih isporuka iz jugoslavenskih zemalja pa se položaj seljaštva u Hrvatskoj počeo naglo pogoršavati a kreditna zaduženost rasti, pogotovo stoga što banke, pa ni tek osnovana Agrarna banka nije vodila politiku pomaganja malog i srednjeg seljaka.

Pomaganje oskudnim krajevima postalo je glavna tema rasprave u Narodnoj skupštini već 7. ožujka 1928. Tada je ministar socijalne politike Čeda Radović dao prijedlog da se hrana šalje isključivo iz Srbije, na što je reagirao Stjepan Radić nazvavši Radovića nezalicom,

radi čega je predsjednik Narodne skupštine Perić isključio Radića s tri sjednice bez da mu je dana mogućnost da objasni svoj postupak. Dio opozicije je na to napustio sjednicu, ali Seljačko-demokratska koalicije nije odustala od svojeg prijedloga ni u nastavku sjednice, pa je taj predmet ponovno došao na dnevni red 14. ožujka pri čemu se uključio i Pribičević rekavši da je vlada svojom hegemonističkom politikom opljačkala prečanske krajeve.²⁹ No vlada u Beogradu nije odustajala od svoje ustaljene politike razlikovanja uže Srbije od prečanskih krajeva. U vrijeme velike svjetske krize Zakonom o žitu za beneficirani izvoz i uskladištenje mogli su se koristiti samo veleposjedi, a takvih u Hrvatskoj više nije bilo. Vlada se je vrlo loše odnosila i prema mlinarstvu u Hrvatskoj te su mnogi obustavili rad, a 80 km od dravske granice nije bilo dopušteno otvaranje novih tvornica u međuraću, što je kočilo industrijalizaciju Hrvatske, iako je ona imala veliku ponudu jeftine radne snage i dosta sirovine.

Iz dana u dan sve se više usijavalo stanje na sjednici. Radikali su sve češće izjavljivali da je stanje nepodnošljivo i da ga treba riješiti radikalnim mjerama. Međusobni napadi bili su neprimjereni i po rječniku i po ponašanju.

S. Radić je 9. svibnja 1928. bio isključen od Perića s deset sjednica zbog reagiranja na Radovićevo dobacivanje »da je pijandura«, a Radovićev istup nije kažnjen, iako je Radićev izgled bio posljedica uznapredovalog dijabetesa, a ne pijanstva.

Grisogono je zbog ovih događanja zatražio od predsjednika Narodne skupštine Perića 10. svibnja 1928. da ubrzanim postupkom donese rezoluciju za zaštitu narodnih poslanika.³⁰ No do toga nije došlo.

5.

Vlada daje velike privilegije državljanima fašističke Italije kroz Nettunske konvencije. Time su se uglavnom mogli okoristiti Talijani koji žive u Dalmaciji a na štetu domaćih ljudi što izaziva veliko nezadovoljstvo Dalmatinaca i patriota, osobito kada su i neki domaći ljudi počeli uzimati talijansko državljanstvo ne bi li se okoristili tim sporazumom.

Još od pariških pregovora beogradska vlada na čelu s Pašićem nastoji proširiti svoje istočne granice nauštrb davanja Istre i dijelova Dalmacije Italiji. Trumbićev potpis na Rapalski ugovor izazvao je velike demonstracije kod Dalmatinaca, ali se loša politika beogradske

²⁸ F. Mirošević, *Počelo je 1918. Južna Dalmacija 1918.-1929.*, Školska knjiga, Zagreb, 1992.

²⁹ Čulinović, *Jugoslavija između dva rata*, I, str. 519.

³⁰ Isti, str. 520.

vlade na štetu našeg Jadrana nastavila, te je 1923. došlo i do ustupanja Rijeke Italiji nakon D'Annuncijeve dvogodišnje fašističke diktature tim napaćenim gradom. No tu se nije stalo. Godine 1925. regulirani su odnosi između fašističke Italije i Kraljevstva SHS tako da je talijanskim građanima dan niz privilegija, agrarna reforma u Dalmaciji trebala je biti provedena u dogovoru s talijanskim vlasnicima veleposjeda, a talijanskim je ribarima osigurano pogodovno ribarenje u našim vodama. Nettunskim sporazumom trebala je ojačati i Rijeka kao glavna izvozna luka na Jadranu, a na štetu drugih luka u Kraljevini SHS. Beogradski studenti su demonstracijama u svibnju 1928. nastojali onemogućiti ratificiranje Nettunskih sporazuma na što je Vukićevićeva vlada poslala na demonstrante žandare koji su ugušili demonstracije nasilnim putem. Seljačko-demokratska koalicija je u Narodnoj skupštini 30. svibnja 1928. žestoko kritizirala postupak vlade tražeći njen odstup. Najžešće je bilo 31. svibnja kada je u Narodnoj skupštini došlo do »...paklene larme!«³¹ Sjednica je prekinuta, a na prijedlog predsjednika skupštine Perića osam poslanika, među kojima i križevački dalmatinac Maštrović, isključeno je s tri sjednice. Ovi su 9. lipnja izbačeni iz dvorane od komesara skupštinske policije Dragana Jovanovića. Time je napetost na sjednici dostigla vrhunac. Opozicija ocjenjuje postupak policije protuzakonitim, te napada ministra pravde Nikolu Subotića zbog zloporabe dužnost i kršenja parlamentarizma, ali vladina većina na to ne reagira.³² Stjepan Radić je nakon toga na sjednici 15. lipnja upozorio predsjednika Narodne skupštine Perića na loše i pristrano vođenje Narodne skupštine.

6.

Sljedećih dana sjednice Narodne skupštine obilježene su napadima opozicije na vladu zbog korupcije. Obito su žestoko reagirali crnogorski poslanici, pa tako crnogorski federalist Sekula Drljević govori kako se je dr. Milan Stojadinović radeći u ministarstvu financija u kratko vrijeme silno obogatio iako je 1920. bio siromašan »...kao crkveni miš«.³³ Ovdje se prvi puta javlja radikalni poslanik Puniša Račić najavljujući batine poslaniku Jakobu Jelašiću. Prigodom žestoke polemike 19. lipnja Radić je rekao: »Ovdje se stvara psihičko raspoloženje za ubojstva«, a gotovo isto ponavlja i Svetozar Pribićević. Istog dana Puniša Račić podnosi hitan prijedlog da se Stjepan Radić podvrgne psihičkom vještačenju i da se ispita »... da li je normalan čovjek«, te

da se Radić kazni maksimalnom kaznom koju propisuje Poslovnik Narodne skupštine. Ovaj podnesak je uz Punišu Račića potpisalo još 23 radikalskih poslanika. Taj je tekst objavljen i u zagrebačkim *Novostima* na dan atentata.³⁴

Tog je dana sjednica započela strašnim uvredama te se govor Save Kosanovića nije ni čuo. Ljubomir Maštrović je zahtijevao da se vođenje sjednice u Narodnoj skupštini vodi točno i da se sve zapisuje u zapisnik, te da predsjednik skupštine postupa prema svima jednako. Maštrović govor završava ovako: »Jer, gospodo narodni zastupnici, mi ovde svi osećamo, da se nalazimo u jednoj teškoj atmosferi, u kojoj se hoće da stvori psihologija ubijstava i to ubistva onih ljudi, koji predstavljaju najnapredniji i najjači dio naroda u ovoj državi, a to su g. Stjepan Radić i Svetozar Pribićević. (burno odobravanje SDK) I ja molim g. Predsjednika Narodne skupštine, da tome stane na kraj, jer ako se pusti mah stvaranju takve psihologije, neka se zna, da će onda to biti rasulo ove države, jer kad nas ne bude u ovoj državi, biće rasulo.«³⁵

Nediplomatsko Perićevo vođenje sjednica nastavljeno je time što je dopustio radikalni Tomi Popoviću da događanja u Narodnoj skupštini nazove »cirkusom«. To je ponovno izazvalo graju i protest u redovima Seljačko-demokratske koalicije te je Stipe Matijević nazvao Skupštinu »razbojničkom špiljom«. Popović naziva Radićeve govore »bljutavima«, a viceve »kočijaškima.« Popović nasilno produžava svoj govor koji i Perić želi prekinuti, a poslanik HSS-a Ivan Pernar dobacuje Popoviću: »Ti misliš da si na Kosovu a ne u Narodnoj skupštini«. Popović se ne da smesti i nastavlja: »Ako vaš vođa, ako Stjepan Radić, koji bruka hrvatski narod, i dalje produži sa vređanjem, ja vam jamčim, da će njegova glava pasti ovde ...Ja vam gospodo, to kažem i ja od toga ne bežim! Ja vam to jamčim! ... Za to neće biti krivac Srbija, neće biti krivi Srbi, nego ćete biti krivi vi, koji niste dresirani... Mi ćemo Vas naučiti pameti. G. Stjepan Radić je većinu nazvao stokom, a ja mu kažem, da je on sa svojim nedresiranim i nevaspitanim poslanicima stoka.« Zbog lupanja poslanika o klupe i silne graje govor Popovića se nije dobro čuo, pa opet Perić prekida sjednicu zbog nereda, a Popovića kažnjava pismenom opomenom zbog vrijeđanja poslanika. U nastavku sjednice dr. Perić daje, nediplomatski, ponovno riječ Puniši Račiću koji brani Popovića i izjavljuje da ovaj brani interese srpskog naroda, interese svoje otadžbine, te da smatra da su interesi srpskog naroda dovedeni u opasnost i da će »upotrebiti i drugo oružje, koje treba da

³¹ Isti, str. 521–522.

³² Isti, str. 523–524.

³³ Isti, str. 525.

³⁴ *Novosti*, (Zagreb) br. 169, 20. VI. 1928.

³⁵ Čulinović, Jugoslavija između dva rata, I, str. 526; *Stenografske beleške*, n.dj., str. 537.

zaštiti interese srpstva«. Puniša Račić otvoreno kaže da »...ima nekoliko godina, od kad je trebalo da se naša država konsolidira, kad je trebao naš narod da iskoristi što je stekao u ratu svojim junaštvom i vjernošću prema saveznicima, ali da to dio naroda ometa«, misleći pri tome vjerojatno na Svetozara Pribićevića. Ponovno izbija graja i iz redova Seljačko-demokratske koalicije čuje se glas Pribićevića da će se čuti i u Europi kako se u Narodnoj skupštini prijeti poslanicima oružjem. Pernar dovikuje Puniši da su opljačkali begove, a Jelašić dovikuje da ne mogu mirno gledati kako ih se pljačka. Puniša Račić traži od Perića da kazni Pernara, no ovaj samo prekida sjednicu, na što Puniša Račić vadi revolver iz džepa i odbacujući one koji su ga htjeli spriječiti. U 11.25 sati puca prema Pernaru, a onda odmah prema Pribićeviću, ali je taj metak promašio Pribićevića i zahvatio dr. Đuru Basaričeka koji odmah pada mrtav na pod. Pribićević je zaprepašten, prilazi mu šef zagrebačke Jugoštampe Toni Švegel i izvodi ga iz sale. Sve se to zbilo izvanredno brzo. Stjepan Radić sjedi u prvoj klupi i ne sluša poslanika Valjevca koji mu kaže da se skloni pod klupu. Trećim metkom Puniša Račić pogađa Stjepana Radića u trbuh. Pavle Radić, koji je razgovarao s Hinkom Krizmanom, potrčao je na to prema Račiću, a ovaj mirno ispaljuje metak u predio Pavlova srca. Svi bježe. Stjepan Radić se na to tromo diže i kreće prema izlazu gdje pada u ruke svojih prijatelja. Puniša Račić i dalje puca i pogađa metkom Ivana Grandu u ruku, a metak namijenjen Valjevcu promašuje i pogađa Pernara (taj metak ostao je Pernaru čitav njegov život u tijelu jer se nije mogao kirurški izvaditi). Iako u dvorani leže ranjeni i mrtvi, Punišu Račića nitko ne zaustavlja i on preko ministarske sobe, pokraj *buffeta* kreće prema sporednom izlazu iz zgrade da bi ga tek poslije podne policija zatvorila i nakon »političkog suđenja« osudila na robiju koju je izdržao u posebnim uvjetima, uživajući posebne privilegije kao politički zatvorenik radikal. Ubili su ga partizani 1945. godine.

Rezultat ove pucnjave bila je trenutna smrt dr. Đure Basaričeka, smrt Pavla Radića u bolnici, te ranjavanje Stjepana Radića, Grande i Pernara.³⁶ Zanimljivo je da je Pribićević rekao da je Račić krenuo prema njemu rekavši: »Tebe čekam«, a u stenografskim bilješkama napisano je da je to bilo rečeno Pavlu Radiću, nećaku Stjepana Radića koji se je kao ministar agrarne reforme zamjerio radikalima želeći da se ova reforma brzo provede i u Dalmaciji.

U početku se činilo da Stjepan Radić nije teško ranjen. Nakon liječničke obrade u beogradskoj bolnici gdje ga je posjetio i kralj Aleksandar, zadržavši se u duljem razgovoru, vratio se Radić početkom srpnja vla-

kom u Zagreb te je nastavio liječenje u svojoj kući u Bosanskoj ulici. O njegovom zdravstvenom stanju zagrebački novinari redovito su izvještavali javnost, ali očito nedovoljno točno jer je tek nekoliko dana prije smrti izvještavanje najavilo smrt. Možda je to činjeno kako bi se spriječili neredi. Njegovo tiho umiranje i tako je podgrijavalo pobune te je raspoloženje naroda u Hrvatskoj sve više popimalo obilježja revolucije o čemu je izvještavala i svjetska štampa. No vodstvo Seljačko-demokratske koalicije počelo je narod smiriti jer da će doći bolja vremena. Pribićević kao predsjednik Seljačko-demokratske koalicije dao je već 26. lipnja 1928. izjavu da se očekuje raspuštanje Narodne skupštine i novi izbori za Parlament, a vodstvo HSS-a je dalo izjavu da se ni u kojem slučaju neće vratiti u Narodnu skupštinu.³⁷ Seljačko-demokratski Klub premjestio je svoje sjedište u Zagreb te se od Radića očekivala direktiva o daljem držanju prema Beogradu koju on nije dao jer je 8. kolovoza 1928. godine preminuo. Naime, rana od metka Radiću nikako nije zacjeljivala te je došlo do sepse, a potom, usprkos konzultiranja mnogih pa i inozemnih liječnika, i do Radićeve smrti. Za vrijeme tog 50-dnevnog umiranja Stjepan Radić je više puta razgovarao sa čelnicima svoje stranke smatrajući da treba djelovati mirno i smireno. Naime, stanje u zemlji je postajalo svakim danom sve eksplozivnije. U Vojvodini i Srijemu došlo je pak do četničkih istupa, ali je nemira bilo i na hrvatskim područjima gdje su ojačali komunisti na čelu s Josipom Brozom koji je poticao revoluciju. Građanski krugovi su se pak bojali revolucije, jer su sjećanja na Prvi svjetski rat i pobune koje su i dovele do ujedinjenja još bila jako žive. Prosvjetni savez je 5. srpnja dao izjavu koju su potpisali Miroslav Čačković, Oton Frangeš, Ivan Tomašić, Franjo Novljan, Izidor Škorjač, Albert Bazala, Rudolf Herceg, Milan Rojc, Zdenka Smrekar, Josip Šilović i drugi da je Atentat dokazao da dalje nije moguća kulturna suradnja s Beogradom, osobito »kulturna suradnja sljedbenika zapadne kulture s onima u čijoj je sredini niknuo taj užasni zločin.«³⁸ No to je bilo sve i djelovalo je nekako umirujuće. Radić je umro četiri dana nakon što su vlasti uhapsile Josipa Broza Tita zajedno s bombama, te je došlo do brojnih hapšenja komunista i do Bombaškog procesa, a Tito je osuđen na pet godina robije.

Djelovanjem policije i žandarmerije revolucionarno raspoloženje naroda pomalo je splašnjavalo. Započela je škola, a došla je i berba grožđa, a onda svaki dan i nova zbivanja u svijetu. Nakon duljeg oklijevanja Vukićevićeva vlada je ipak 4. srpnja dala ostavku. Međutim, nova vojnička vlada na čelu s generalom Hadžićem nije

³⁷ Isti, str. 532.

³⁸ Isti, str. 533–534; *Novosti* br. 185, 6. VII. 1928.

³⁶ Čulinović, Jugoslavija između dva rata, I, str. 525–531.

prihvaćena, te je 27. srpnja kralj povjerio mandat slovenskom političaru svećeniku dr. Antonu Korošču koji je sastavio mješovitu vladu u koju nije ušao niti jedan Radićevac, ali niti Svetozar Pribičević. Budući da je SDK 1. kolovoza 1928. zaključila da ne prihvaća nikakve odluke krnje Narodne skupštine i da smatra da je državno uređenje sklopljeno 1. prosinca 1918. poništeno te da treba nanovo poraditi na novom državnom uređenju uz osiguranje pune ravnopravnosti naroda,³⁹ krnja Narodna skupština nije mogla djelovati, što je ukazivalo na političku krizu. Smirivši vidljive tenzije, kralj Aleksandar je, nakon brojnih razgovora s političarima, 6. siječnja 1929. proglasio osobnu diktaturu, tvrdeći da između njega i naroda ne treba posrednika. No to je već novo razdoblje povijesti. Hrvatsko ime i nacionalni istupi bili su zabranjeni kao i hrvatska zastava, a članovi Seljačko-demokratske koalicije, bilo Radićevci ili Pribičevići, stavljeni su po policijsku kontrolu ili su zatvarani kao i komunisti. Mnogi nisu izdržali taj sistem te su počeli surađivati s radikalima i zato je HSS poslije diktature a i velike svjetske krize po sastavu vrlo različit od onog u vrijeme atentata.

Pokop Stjepana Radiću bio je svakako jedan od najvećih pokopa organiziranih u Zagrebu. Protegnuo se od Zrinjevca, gdje je pokojnik ležao na odru u Seljačkom domu, pa do Mirogoja, gdje je sahranjen u posebnoj arkadi zajedno s Đurom Basaričekom i Pavlom Radićem, a kasnije su tu pokopani i Josip Predavec te Ivan Grandić.

7.

Zaključak. Smrt Stjepana Radića 8. kolovoza 1928. godine posljedica je njegovog ranjavanja na sjednici Narodne skupštine u Beogradu 20. lipnja gdje je odmah ustrijeljen dr. Đuro Basariček, smrtno ranjen Pavao Radić koji je umro odmah po dolasku u bolnicu, a tri su poslanika HSS-e ranjena (uz S. Radića to su Ivan Grandić i Ivan Pernar). Atentat je trebao usmrtiti najvažnije članove Seljačko-demokratske koalicije, ali je Pribičević srećom izbjegao metku koji je primio Basariček. Po izjavi Pribičevića trebao je i on biti ubijen, ali ga je od smrti spasio dr. Đuro Basariček. Naime, Pribičevića su radikali žestoko zamrzili radi suradnje sa Stjepanom Radićem i planova koje su ova dvojica lidera željeli ostvariti na području Hrvatske i koje su već započeli preko oblasti, ponašajući se u Narodnoj skupštini suvereno i vrlo odvažno. Sudbina Svetozara Pribičevića pokazuje da mu radikali i kralj nikad nisu oprostili, te je morao izbjeci u inozemstvo kako ne bi bio ubijen. Nakon boravka u Francuskoj umro je u Pragu, te je pri-

je smrti izdiktirao dr. Hinku Krizmanu svoju oporuku u kojoj je iznio svoj stav da se Jugoslavija mora organizirati kao konfederacija, jer da inače neće opstati.

Vrijedno je zapaziti da se najoštrija svađa u Skupštini vodila radi Glavnjače i radi gospodarsko-financijskih pitanja. Korist od slanja hrane u pasivne krajeve željeli su radikali za sebe, koji su već imali velike posjede, ali Radić je smatrao da i hrvatski krajevi moraju participirati u tom poslu koji je išao na državni trošak. To je podržao i Pribičević, a tekst Nettunskih konvencija još je više zaoštrio sukobe u Skupštini. Zalaganje Radića za prehranu nije započelo pred njegovu smrt. On je još u studenom 1918. u Središnjem odboru Narodnog vijeća bio predviđen za povjerenika za gospodarska pitanja, uključujući prehranu, ali do toga nije došlo zbog njegovog zalaganja za republiku i žestokog protivnog stava Pribičevića. Tijekom 1928. godine Radić i Pribičević istupaju zajednički, što je bio veliki napredak i šteta je što je atentat prekinuo ovu vezu i ponovno zaoštrio odnose Hrvata i Srba.

Svojom smrću Stjepan Radić je prešao u likove koje Hrvatska mora trajno obilježavati bez obzira na državno ustrojstvo. Povijest, međutim, pokazuje da se ličnost Stjepana Radića često nastojala minorizirati, a njegova politika bagatelizirati ili krivo objašnjavati. On je bio čovjek naroda. Osluškiavao je njegovo bilo, a kao realan političar nastojao je svoju politiku prilagoditi prilikama. U svakom slučaju mnoge njegove ideje i misli i danas su upotrebljive, a zajedništvo u gospodarskim pitanjima pokazuje se kao nužnost zbog agrarne ali i demografske strukture naše zemlje.

Odmah poslije Radićeve smrti mnoga su mjesta započela davati imena ulicama i trgovima po žrtvama atentata u Narodnoj skupštini.⁴⁰ Takva su imena zadržana u mnogim mjestima i danas, ali mi moramo znati zašto i objašnjavati narodu ideje braće Radić, učeći na pogreškama i na uspjesima. To su znali i komunisti koji su inače žestoko progonili članove desne opcije HSS-a, te za vrijeme svoje vladavine nisu mijenjali naziv Radićevog trga u Gornjem gradu u Zagrebu koji se danas zove Markov trg, a koji je to ime dobio 1928. godine. Danas je ostala samo Radićeva ulica kao ulica Pavla Radića. Ovaj rad je pisan kao obilježavanje i sjećanje na 90-godišnjicu atentata. Stjepan Radić je bio i ostao trajna zvijezda na političkom i socijalnom nebu hrvatske povijesti te se mnoge njegove ideje mogu i danas iskoristiti u osmišljavanju novog društva u Hrvatskoj.

³⁹ *Novosti*, br. 212, 2. VIII. 1928.

⁴⁰ Grgić Stipica, Radić nakon Radića. Stvaranje kulta heroja Stjepanu Radiću 1928-1934, *Časopis za suvremenu povijest*, 42/2010, br. 3, str. 723-748.

Summary

Multiple Grounds for the Assassination of the Croatian Peasant Party Leader Stjepan Radić in 1928 (Marking the 90th Anniversary of the Assassination in the National Assembly in Belgrade)

Keywords: Stjepan Radić, Svetozar Pribičević, atentat u Narodnoj skupštini 1928., Hrvatska seljačka stranka, Križevci

The widespread view in Croatian historiography is that the assassination in the National Assembly that took place on 20 June 1928 was motivated by nationalism, i.e. that it came about due to the request of the Croatian deputies for Croatia to be treated as a single unit, that is to respect the vested right of Croatia to autonomy. Many politicians and historians wrote about the death of Stjepan Radić and the events that unfolded as a consequence of the assassination in the National Assembly, most of which emphasized the ethnic character of that conflict, but an analysis of events shows that the cause of the conflict between Serbian nationals and the Peasant-Democratic Coalition deputies was multifaceted, with economic grounds having a prominent place.

It is worth noting that the harshest conflict in the Assembly was over Glavnjača and economic/financial issues. The Radicals wanted to reap the benefits of sending food into impoverished parts of the country because they already owned large swaths of land, but Radić believed Croatian regions should also take part in that state-funded operation. His idea was supported by Svetozar Pribičević, while the text of the Nettuno Conventions further exacerbated the conflicts in the Assembly. His efforts in the field of nutrition did not begin just before he passed away. He was supposed to become the Commissioner for Economic Affairs, which included food-related issues, as early as November 1918, but his appointment fell through due to him promoting republicanism and the opposition of Pribičević. Radić and Pribičević operated in unison during 1928, which represented a massive improvement. It is a shame that the assassination severed this connection and worsened the relations between Croats and Serbs.

Stjepan Radić died on 8 August 1928, which was a consequence of the gunshot wound inflicted during the session of the National Assembly held in Belgrade on 20 June. Dr Đuro Basariček died in the Assembly, Pavao Radić was mortally wounded and died shortly after being hospitalized, while three CPP deputies suffered gunshot wounds (Ivan Grandža and Ivan Pernar, as well as S. Radić).